

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

tikino, kad naujosios Lietuvos vyriausybės tikroji orientacija yra tik į Didžiąją Britaniją ir Skandinavijos šalis²³.

Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijai A. Voldemaro mintys pasirodė įdomios. Tačiau vadinamasis Karo kabinetas nutarė neskubėti paskelbti pripažinimo. D. Lloydas George'as reikalavo atsižvelgti į Rusijos restauracijos veiksnį²⁴. Tad į Berną buvo nusiųsta žinia, kad Londonas kol kas tik priims lietuvių atstovą, o į Skandinavijos šalis buvo kreiptasi su pasiūlymu apsvarstyti galimybes dislokuoti jų karinius kontingentus Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje. Britai garantavo finansinę paramą šiam reikalui²⁵.

Kol britai tikslino savo poziciją*, A. Voldemaras apsilankė JAV bei Italijos pasiuntinybėse. Italai didesnio susidomėjimo neparodė, amerikiečiai gyvai klausinėjo apie padėtį pačioje Lietuvoje.

Reikia pripažinti, kad A. Voldemaro misija Berne nebuvo vienprasmė. Turbūt nieko nuostabaus, kad būsimasis premjeras bandė laviruoti tarp Vokietijos ir Vakarų valstybių. V. Daumantas, lydėjęs A. Voldemarą, kai šis lankėsi pasiuntinybėse, buvo įgaliojtas G. Rombergui pranešti, esą lietuviai neprasė, kad vokiečių kariuomenę pakeistų Antantės dalys, nes ta kariuomenė, nors ir nepopuliari Lietuvoje, turtingųjų sluoksnių pageidavimu turės pasilikti²⁶. G. Rombergo žiniomis, derybos dėl Antantės intervencijos vyko. Spalio 26 d. jis apie tai informavo Vilhelmštrazę. Berlynas nuramino pasiuntinį: Voldemaras sutikęs, kad vokiečių kariuomenė pasiliktų Lietuvoje²⁷.

Tuo tarpu profesorius jau buvo pakeliui į Miuncheną. Čia jis susitiko su V. Urachu ir informavo, kad šis tik tada galės tapti monarchu, jeigu jį išrinks Steigiamasis Seimas²⁸. Taigi buvo atsižvelgta į eventualią antimonarchistinę opoziciją už Lietuvos ribų ir pačioje Lietuvoje, besikeičiančias tarptautines aplinkybes. Vakarų spaudžiami, braškėjo sostai Vokietijoje bei Austrijoje-Vengrijoje. Kita vertus, A. Voldemaro išlyga dar nereiškė, kad lietuvių konservatoriai atsisako monarchijos plano.

„ATĖJO LAIKAS SUDARYTI SAVĄ VALDŽIĄ“

Šiais žodžiais spalio 28 d. A. Smetona pradėjo LVT X sesiją. Klausimas, regis, buvo suformuluotas trumpai ir aiškiai. Tačiau posėdžiai vyko nervingai. Naujoji nuosaikiųjų radikalų opozicija

* Ambasada Berne rekomendavo nutraukti kontaktus su J. Gabriu. Diplomato nuomone, Lietuvoje jis laikomas nereikšmingu asmeniu („a person of no importance“). Žr.: Acton to A. Balfour, October 28, 1918 // PRO FO. 371/3302.— L. 308.

(J. Vileišis, J. Šaulys ir santarietis S. Šilingas) netikėtai pasipriešino konservatorių planams. Problemos esmę S. Šilingas apibūdino taip: „Vieni [radikalai.— R. L.] reikalauja aiškaus pagrindų valstybės nustatymo, o antri [konservatoriai — R. L.], prisidengdami praktikos motyvais, nori palikti valdžios konstrukciją labai neaiškia“²⁹.

Formaliai ginčai kilo dėl suvereninės valstybės galios turėtojo. Suverenios teisės, aiškino radikalai, priklauso visai tautai, kuri jas įgyvendina per Steigiamąjį Seimą arba Konferenciją. Vadinasi, LVT tokių teisių neturi. Kadangi tuo momentu sušaukti pirmuosius buvo gana keblu, tai iki jų, radikalų nuomone, daug tobulesnė aukščiausiojo organo forma būtų Vadyba*.

„Suverenumo šaltinis yra tauta,— sutiko A. Smetona,— bet nešioja lietuvių tautos suverenumo yra Valstybės Taryba.“ Todėl, toliau aiškino LVT pirmininkas, nereikia išskirti jokie suverenaus organo, nes jis neturės tokio autoriteto, kokį turi Taryba, o antra, „labai sunku tokiam organui parinkti žmones“. A. Smetona siūlė suverenaus organo funkcijas patikėti prezidiumui, kuris kviestų premjerą ir tvirtintų vadinamąjį darbo kabinetą³⁰.

Radikalai perėjo į ataką ir atskleidė tikrąją ginčo esmę. „Priešinga pusė svarbiausią kliūtį to organo sudarymui,— lėtai dėstė J. Šaulys,— turbūt įžiūri liepos 11 d. nutarime. Tas nutarimas buvo padarytas Lietuvos Valstybės atstovybei išgelbėti. Dabar konjunktūra atsimainė. Seimas jau ne už kalno. Mes turime prie jo ir pavesti liepos 11 d. nutarimą jo sprendimui. Tas nutarimas dabar negalima įvykinti ir nereikia vykinti. Visi motyvai ir mūsų vidaus gyvenimo, ir užsienio konjunktūros kalba prieš liepos 11 d. nutarimą.“³¹

„Mes negalime nesiskaityti su liepos 11 dienos nutarimu,— gynėsi A. Smetona,— tą nutarimą darant, mes turėjome galvoje ne tik konjunktūros motyvus, todėl tas nutarimas turi daug didesnės reikšmės negu manoma.“³²

Taigi konservatoriai vis dar tebegalvoja apie monarchiją. Sudarius Vadybą, jiems grėstų pavojus, kad bus nutrauktas priimtų nutarimų tęstinumas ir galbūt prarasta politinė įtaka. Ginčai šia tema truko veik tris dienas, jie dažnai trukdė spręsti kitus svarbius klausimus.

Radikalai reikalavo kuo skubiau tartis su mažumomis, ypač kreipti dėmesį į revendikuojamą Pietų Lietuvą. Konservatoriai at-

* S. Kairys ir S. Narutavičius nesutiko grįžti į Tarybą, kol nebus sušaukta konferencija. M. Biržiška žadėjo grįžti, jei nedelsiant bus apsvarstytas konferencijos sušaukimo klausimas. Pirmajai nuomonei pritarė dauguma socialistinės pakraipos lietuvių veikėjų. Žr.: *Senn A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918—1920.*— V., 1992.— P. 36.

sikirtinėjo, jog su mažumomis verta kalbėtis tik valdžią sudarius, nes priešingu atveju išryškės lietuvių silpnumas³³.

Lūžis įvyko lapkričio 1—2 d., kai grįžęs iš Berlyno J. Purickis informavo apie revoliucinę situaciją Vokietijoje, paskelbė gandus apie kaizerio pabėgimą į Olandiją, V. Uracho pasirengimą atsisakyti sosto, jeigu to reikės Lietuvos labui. Lapkričio 2 d. buvo priimta K. Bizausko pasiūlyta rezoliucija: „Liepos mėn. 11 d. Valstybės Tarybos nutarimas — kviesti gr[afą] Urachą Lietuvos karaliumi nevykinamas. Galutinai klausimas paliekamas Steigiamajam Seimui rišti.“³⁴

Po šio nutarimo, pasak P. Klimo, ūpas pasitaisė. Tą pačią dieną buvo priimti „Lietuvos valstybės laikinosios konstitucijos pamatiniai dėsniai“. Jų preambulėje užfiksuota, kad Lietuvos valstybės formą galutinai nustatys Steigiamasis Seimas. Taryba paskelbta laikinu įstatymų leidžiamuoju organu su prezidiumu iš trijų asmenų, kurie ir sudarytų iki atskiro aukščiausiojo organo įkūrimo oficialų valstybės vadovaujantį organą, o to organo funkcijas vykdytų per Ministrų kabinetą, savo ruožtu atsakingą LVT. Šia kiek sudėtinga konstrukcija, pasak M. Römerio, pasiskolinta iš seimokratinio parlamentarizmo³⁵, ir kai kuriomis nuolaidomis radikalams (konferencijos idėjai pritarta, bet jos sušaukimas atidėtas) konservatoriai savo balsų dauguma iš esmės užsitikrino įtaką ir vadovaujamąjį vaidmenį. Konservatoriai nedelsdami tuo pasinaudojo ir lapkričio 5 d. A. Voldemarui pasiūlė sudaryti kabinetą. Radikalų keltai J. Šaulio kandidatūrai nebuvo pritarta, tačiau konservatoriai padarė dar vieną nuolaidą — pritarė pirmųjų nuomonei, kad LVT turėtų sudaryti vyriausybę atsižvelgdama į mažumų reikalus³⁶.

Ką tik grįžęs iš Berlyno A. Voldemaras tikėjosi, jog vokiečiai vykdys spalio 29 d. susitarimą (Šiaurės ir Pietų Lietuvos teritorijos iki taikos konferencijos turėjo būti laikomos Lietuvos valstybės teritorija³⁷) ir bus suinteresuoti lietuvių derybomis su mažumomis. Ir Vilniuje sudaryta vokiečių kareivių taryba, „Soldatenrat“, žadėjo į politiką nesikišti, palaikyti krašte tvarką. Kita vertus, pačios LVT priimtoms Konstitucijos V skyriuje buvo apeliuojama į pilietinės visuomenės kūrimą Lietuvoje.

Tad nenuostabu, kad lapkričio 6 d. Tarybos atstovai J. Alekna, V. Nagevičius ir L. Noreika vedė derybas su P. Malinskiu ir A. Tiškevičiumi dėl LVT ir būsimosios vyriausybės sudėties išplėtimo. Buvo atnaujinti kontaktai su žydais bei gudais³⁸.

Tačiau nacionalinė atmosfera Vilniuje vis labiau kaito. Vilhelmštrasė, duodama pažadus dėl Lietuvos integralumo, paprasčiausiai nusikratė atsakomybės. Neutralizuodama neigiamus W. Wilsono programos padarinius reicho vakarinių teritorijų atei-

čiai*, Vokietijos užsienio reikalų ministerija kūrė konflikto židinį Rytų Lietuvoje. Spalio pabaigoje užsienio reikalų valstybės sekretoriaus Solfo memorandume buvo numatyta Vilniuje didinti lietuvių ir lenkų priešišumą³⁹. Suprantama, kad lenkai leidosi į pašėlusią kampaniją dėl Lietuvos sujungimo su Lenkija⁴⁰.

M. Yčas, prisimindamas lapkričio 10 d. LVT vakarinio posėdžio aplinkybes, rašė: „Tik štai girdime didžiausią triukšmą Valstybės Tarybos namuos. Grasymai lenkiškai, žydiškai, rusiškai buvo girdėti tarp išsijudinusios minios, kelių lenkelių vadovaujamos. Mes dirbome savo darbą.“⁴¹

Dirbant tą darbą, pasigirdo net pasiūlymų pasitraukti iš Vilniaus. Tačiau dauguma tam nepritarė ir nutarė greičiau kurti vietinius valdžios organus provincijoje, kreiptis atsišaukimu į periferiją, ieškoti kompromiso su socialdemokratais⁴².

Lapkričio 11 d. LVT prezidiumas patvirtino A. Voldemaro pasiūlytą Ministrų kabineto sudėtį: A. Voldemaras — ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras, V. Stašinskas — vidaus reikalų ministras, M. Yčas — finansų, prekybos ir pramonės ministras, P. Leonas — teisingumo ministras, J. Tūbelis — žemės ūkio ir valstybės turtų ministras, J. Yčas — Švietimo ministerijos valdytojas⁴³.

Nors lapkričio 11 d. ir buvo sudaryta vyriausybė bei institucijos, tačiau tuo valstybės atkūrimas dar nesibaigė, kadangi vyriausybės sudarymas tuometinėmis aplinkybėmis nebuvo susijęs su valstybinės valdžios vykdymu. Ši funkcija perėjo lapkričio 15 d. sudarytai vokiečių civilinei administracijai, kuriai vadovavo reicho generalinis įgaliotinis E. Zimmerle. Tuomet, lapkričio 14—15 d., lietuviai svarstė vyriausybės uždavinius. Čia vėl išryškėjo konservatorių bei radikalų požiūrių į Lietuvos valstybingumo modelį skirtumai, išplaukę iš teorinių abiejų grupuočių platformų.

Tiek A. Smetonos (LVT vardu), tiek A. Voldemaro (kabineto vardu) padarytuose pareiškimuose prioritetas buvo teikiamas išoriniam veiksmui. Nors abu pabrėžė istorinį valstybingumo tęstinumą, apeliavo į valstybę ne kaip į abstrakčią gerovę, o kaip į pilietinės visuomenės kūrimo formą, tačiau ir pirmo, ir antro ga-

* W. Wilsono 1918 m. sausio 8 d. programos XIII punkte buvo skelbiama apie lenkų, o XIV — didelių ir mažų valstybių teritorinį integralumą. Nors pastaruoju atveju nebuvo aišku, ar prezidentas turėjo galvoje jau esančius, ar ir dar tebesiekiančius valstybingumo darinius, lietuviai XIV punktą traktavo sau palankiai. Lapkričio 4 d. LVT posėdyje E. Draugelis, paklauses apie apsisprendimo teisę Prūsų Lietuvai, išgirdo tokį A. Voldemaro atsakymą: „Vokiečiai priėmė apsisprendimo teisę Wilsono — todėl suprantama, kad Prūsų Lijietuļvos klausimas galės iškilti.“ Žr.: Lietuvos Valstybės Tarybos posėdžių protokolai.— P. 380.

rantas jiems buvo užsienio valstybių, taikos konferencijos sankcija (pripažinimas), kuri konstitutuotų Lietuvos valstybę.

Konservatoriai rėmėsi konstitutyvine tarptautinės teisės koncepcija ⁴⁴.

W. Wilsono programa, Tautų Sąjunga,— savo kalboje į išorinį veiksnių apeliavo premjeras,— štai kur kiekvienos tautos nepriklausomybės apgynimas. Todėl A. Voldemaras buvo įsitikinęs, kad sulaikyti kaimynams nuo įsiveržimo į Lietuvą pakaktų pareiškimo dėl neutraliteto, o svarbiausiai vyriausybės pareigai vykdyti — vidaus tvarkai saugoti — užtektų milicijos ir policijos.

Suprantama, kad pabrėžęs išorinio veiksnio reikšmę premjeras vidaus politikos gaires brėžė labai atsargiai, įspėdamas dėl anarchijos ir chaoso pavojaus. Valstybinės organizacijos procesas turėjo prasidėti iš viršaus, sukuriant centrinį aparatą, parengiant periferijos ir miestų savivaldybių projektus, pamažu perimant krašto valdymo šakas iš vokiečių administracijos. Ekonomikos srityje buvo numatyta steigti kredito organizacijas, turėjusias gelbėti valstiečių ūkio padėtį; kuriant žemės fondą būsimajai, Steigiamojo Seimo parengtai, žemės reformai, valstybės kontrolėn paimti apleistus dvarus; realizuoti užsienio ir vidaus paskolas finansinei padėčiai sutvarkyti; atgaivinti prekybą ir pan. Baigdamas A. Voldemaras patikino, kad kai tik susidarys ir ims funkcionuoti institucijos, laikinoji vyriausybė stengsis sušaukti demokratiniiais pagrindais išrinktą Steigiamąjį Seimą ⁴⁵.

Krikščionių demokratų vardu kalbėjęs A. Stulginskis kritikavo tik ekonominę kabineto programos dalį, siūlė įsteigti viešųjų darbų ir socialinės apsaugos ministeriją, tučtuojau pradėti dalinę žemės reformą ⁴⁶.

Radikalų nuomonę išdėstė J. Vileišis. Jis teigė, kad ministras pirmininkas per daug optimistiškai vertina išorinio veiksnio vaidmenį. Valstybė visų pirma turi pasikliauti savo pajėgomis. „Čia neturėtų būti jokios abejonės,— rėžė J. Vileišis,— jeigu jau mes apsisprendėme būti nepriklausoma valstybe, jeigu jau mes, kaip tauta, esame tą žodį tvirtai pasakę, tai to ir gana.“ Radikalai rėmėsi deklaratyvia tarptautinės teisės koncepcija.

Suprantama, kad J. Vileišis reikalavo aiškiai laikytis parlamentarizmo, demokratizmo pagrindų: „...krašto organizavimas, o ne prekyba prikels plačiąsias mases“. Siekiant šio tikslo, jo nuomone, jau tuo metu reikėjo tvirtai reikalauti sušaukti viso krašto konferenciją, kurioje Taryba arba būtų papildyta, arba ir visai perrinkta, o vyriausybė performuota. Vadinas, valstybinės organizacijos procesas turi būti kreipiamas labiau iš apačios. Savivaldybės steigiamos visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, mažumos įtraukiamos į visas valstybės kūrimo sritis. Svarbiausi

laikinosios vyriausybės uždaviniai, pasak J. Vileišio, turėjo būti faktinės valdžios sukūrimas ir vyriausybės aparato sudarymas, vokiečių vietos užėmimas kuo greičiau juos išlydint iš Šiaurės ir Pietų Lietuvos. Jau reikėjo perimti atskiras valdymo šakas, mokyklas, miškus, valstybinį turtą, susisiekimo priemones, sudaryti savivaldybes, organizuoti teismus ir, svarbiausia, Lietuvos kariuomenę, o ne siųsti telegramas į užsienį ar skirti delegatus į Spa, Berlyną, Kopenhagą, Stokholmą⁴⁷.

Išties lapkričio 11 d. Voldemaras išsiuntė radijo pranešimą Spa vykusiai Sąjungininkų konferencijai, jame pranešė apie kabineto sudarymą ir prašė pagalbos prieš bolševikus⁴⁸. Tą dieną Kompjene buvo pasirašytos paliaubos. Vokietija atsisakė Brastos sutarties, bet jos kariuomenė buvo įpareigota pasilikti okupuotose teritorijose iki atskiros Sąjungininkų nutarties. Po dviejų dienų ir Sovietų Rusija paskelbė, kad Brastos taika negalioja, nes ji buvo sudaryta naudojant spaudimą.

Taigi pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui klostėsi nauja tarptautinė konsteliacija. Koks likimas laukė Lietuvos, kuris iš lietuvių politikų siūlytų valstybingumo modelių, būdų pasiekti veiksmingą valstybinę valdžią ir užbaigti Lietuvos atkūrimą nugalėjo, būtų atskira tema.

IŠVADOS

Modernieji laikai byloja, kad Vidurio ir Rytų Europos tautų likimą nulėmė du veiksniai: vidinis, t. y. tų tautų valia ar apsisprendimas valstybiniam gyvenimui, ir išorinis — tas tautas supantis geopolitinis laukas.

Atskirais epochos tarpsniais šių veiksmių sąveika reikėsi labai įvairiomis formomis. Tačiau bent jau nuo XIX a. antrosios pusės regiono mažų tautų nacionalizmas vertė imperijas ieškoti naujų būdų laiduoti sklandų legitimistinės sistemos funkcionavimą. Vieni iš jų tapo nacionalinis principas, iškeltas priklausomų bendrijų etnografinės specifikos apsaugai. Tokiu būdu pripažinus etninės tautos statusą, įtampa tarp nacionalizmo ir legitimizmo nuslūgo. Pirmasis gavo galimybę atvirai (legaliai) reikštis, o antrasis — būti ramus dėl savo juridinės monopolijos, kadangi tuometinės teisės požiūriu etniškumas nesuponavo valstybinės secesijos. Šia klauzule pasinaudamos, priklausomai nuo konkrečių aplinkybių, imperijų vadovybės ir galėjo arba skatinti režimų humanizavimą, arba grįsti imperialistines režimų aspiracijas, arba, kaip parodė Pirmojo pasaulinio karo eiga, palaikyti abi tas tendencijas.